

MEMORIJALNA (NE)KULTURA

Ilija Despotović

Analysing the state of monuments in Montenegro, the author calls for the creation of a comprehensive and long-term strategy and principled policy in the field of memorial architecture and for elaboration of strict criteria for raising monuments in honour of significant events and persons. He also advocates a consistent application of the policy of maintenance, care for the environmental context and all sort of cultivation of memories.

Obnova državnosti Crne Gore je proces koji vremenski, i suštinski, daleko prevazilazi formalni čin, ozvaničen referendumom 21. maja 2006. godine. To je „posao“ koji će dugo trajati. Svakako, u tom kontekstu, važno mjesto pripada i promišljanju naše prošlosti, istorije, u svim njenim domenima, tim prije, što na njeno tumačenje, prije svega, u udžbenicima, uglavnom nijesmo uticali mi, koji smo je stvarali, već, oni koji su historiografiju prilagođavali svojim (veliko)državnim interesima i projektima. Tom činjenicom opterećena je i savremena politička scena Crne Gore.

Nije potrebno naglašavati da to nipošto ne znači „preuređivanje“ same istorije, a pogotovu ne njeno

„uljepšavanje“, podešavanje našem vremenu, našim savremenim potrebama i pogledima. Neophodno je „samo“ ispraviti greške, zloupotrebe, ukloniti falsifikate, a osobito popuniti praznine u historiografiji, i, uopšte, u sveukupnom vrednovanju naše prošlosti.

Na svemu tome već se radi. I sama Matica crnogorska, u svojih 25 godina postojanja, dala je veoma značajan doprinos na ovom planu. Matica je, u prvom redu, izdavačkom produkcijom, osvijetlila mnoge istorijske događaje i ličnosti, koji su, sticajem okolnosti, ali i svjesno, bili gurnuti na margine interesovanja i uvažavanja od strane istoričara, stvaralaca uopšte. Zahvaljujući upravo Matici crnogorskoj, mnoge „skrivenne stranice istorije“ su ugledale svijetlo dana, bilo posebnim knjigama, kroz stručne tribine ili kroz časopis „Matica“, u velikom broju njegovih stručnih i publicističkih priloga.

Memorijalna (ne)kultura

Jedan od važnih segmenata „sređivanja“ prošlosti, drugim riječima, na toj osnovi, definisanja dugoročne strategije za osmišljeniju, pametniju, principijelniju, politiku u toj oblasti, je i memorijalna arhitektura, odnosno, kultura spomenika, u najširem smislu. To obuhvata, prije svega, strogu, na preciznim kriterijumima utvrđenu, selekciju događaja i ličnosti o kojima, i u čiju čast, se podižu spomenici, ili se na bilo koji drugin način memorijalno obilježavaju, ali i politiku održavanja spomenika, njihove estetske aspekte, kao i samu brigu o ambijentalnom kontekstu u kome se spomenici postavljaju. Sve to, u izvjesnom smislu, reguliše određeni zakon i Crna Gora ga ima. Relativno je nov, iz 2011. godine. Ipak, spomenička materija je mnogo šira nego što sam zakonodavac može da je obuhvati svojim paragrafima. Da je tako, svjedoče i česte konfrontacije oko samih spomenika, koje, uglavnom, prate generalne političke sporove u

društvu, u crnogorskom, vrlo lako prepoznatljivo. Nije, stoga, anegdotska dosjetka jednog historičara da u Crnoj Gori istovremeno sa odborom za podizanje spomenika treba formirati i odbor za njegovu odbranu od rušenja.

U Crnoj Gori, sa osobito naglašenim senzibilitetom za istoriju, ratničko-heroičkim mentalitetom, sa jakim kultom pokojnika, naročito ako su svojim činom i djelom zaslužili memorijalno obilježavanje, i dalje se vode pravi ratovi oko spomenika. Međusobno ratuju živi i u svoje sukobe uvlače mrtve. Ideološko-političke podjele često su najzapaljivije gorivo u takvim ratovima. Primjeri su mnogobrojni, a ne treba ni podsjećati da je najilustrativniji onaj koji se tiče Njegoševog Mauzoleja na Lovćenu. „Spomenički rat“ oko Njegoša, naravno, nije motivisan toliko ljubavlju i pijetetom prema samom Njegošu, koliko potrebom da se njegovo ime i njegovo spomen-obilježje stave u funkciju određenih političkih pretenzija i interesa. Oni koji bi da sruše Njegošev mauzolej, gotovo pet decenija od njegove izgradnje, zapravo više žale za kapelom Aleksandra Karađorđevića koju je on podigao na vrhu Lovćena, sa imperijalnim velikosrpskim motivom, nego što bi htjeli da sačuvaju uspomenu na Njegoša. Nije, stoga, čudno da neke prosrpske partije i institucije u svojim amblemima i dalje zadržavaju Aleksandrovu kapelu na Lovćenu.

Spomenički ratovi

Preko spomenika svoja ideološko-politička oružja ukrštaju i dan-danas i partizani i četnici, iako su pravi rat završili prije više decenija. Neke političke partije, i u Crnoj Gori, upravo spomenike koriste kao jedno od sredstava pridobijanja pristalica za svoje programe i namjere, bilo inicijativama za podizanje ili rušenje, kako kome pripadaju. Dakle, uz druge podjele, Crna Gora je, u nekom smislu, i spomenički podijeljena.

Recidivi dinastičkih sporenja u prošlosti, konfrontacija bjelaša i zelenaša, ispoljavaju se, takođe, na spomenicima. Bjelaši su, recimo, 1924. godine podigli spomenik svojim političkim pristalicama koji su izginuli u oružanim sukobima sa zelenašima, u vrijeme Božićnog ustanka, nakon nelegalnog prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. Taj spomenik je porušen čim je za to bila stvorena prilika, 1941. godine. Rušenje i obnovu doživio je i spomenik vojvodi Mirku Petroviću, proslavljenom crnogorskom vojskovođi, a na meti ideološko-političkih bojovnika našao se, čak, i spomenik Tuđemilskoj bici, podignut nakon obnove nezavisnosti Crne Gore na Sutormanu, u slavu čuvene pobjedonosne bitke Dukljana protiv Vizantije 1042. godine. Atak na tuđemilski spomenik, suštinski, izraz je nepoštovanja, nemirenja sa dukljanskim nasljeđem Crne Gore, izraz nastojanja da se crnogorska državna tradicija veže za nemanjički srednji vijek.

Uređenje memorijalne baštine i, uslovno rečeno, politike podizanja novih spomenika u Crnoj Gori moglo bi se, u nekom smislu, podijeliti na tri segmenta. Jedan bi se mogao predstaviti kao kritičko vrednovanje („preispitivanje“) dosadašnje spomeničke arhitekture, uključujući i spomenički prostor u širem smislu, drugi se odnosi na tretman nekih sada aktuelnih inicijativa za podizanje spomenika, a treći bi trebalo da akcentira određenu strategiju, odnosno, politiku, jasnije principe, „kriterijume“ u podizanju novih spomenika.

Čitav taj kompleks, cio dijapazon aktivnosti u okviru ova tri segmenta, mora biti utemeljen na dosljednim estetsko-umjetničkim standardima i kritičkom pogledu na istoriju Crne Gore u najširem smislu, ne samo kao dinastička sukcesivnost i ratnička hronologija. Naravno, ovdje ne može biti zanemaren ni politički aspekt, kontekst memorijalne kulture. Naprotiv, jer spomenička baština u cjelini, u svakom društvu, kod svih naroda, u svim zemljama, itekako je povezana sa njihovim

nacionalno-državničkim identitetom, civilizacijskim razvojem i političkim karakterom. Ova potreba, razumije se, nikako ne znači bilo kakvu podršku onome što se može opisati kao politizacija u vezi sa spomenicima, njihovoj pukoj komercijalizaciji u interesu vladajućih koncepcija i elita.

Što se tiče dosadašnjeg spomeničkog nasljeđa, moglo bi se generalno reći da je memorijalna baština u cjelini uglavnom obilježena političko-dinastičkim potrebama i interesima i trijumfalizmom pobjednika. Pošto podizanje spomenika u današnjem smislu, u Crnoj Gori, ipak, možemo pratiti tek od druge polovine 19. vijeka, odnosno, od perioda učvršćenja same crnogorske države, naravno, na izbor i karakter spomenika uticala je jedino vladajuća dinastija, zapravo, sam knjaz/kralj Nikola Petrović. Uvažavajući u punom smislu njegovu istorijsku ulogu i uspjehe kao vojskovođe, knjaz je naprimjer, spomenik u Podgorici, ipak, podigao svom ocu Mirku Petroviću. Pored spomenika pretenciozno i dinastički veoma uskogrudo, novi dio Podgorice je nazvan Mirkova varoš. U Nikšiću je knjaz, postupio sa više državničke širine. Na Petrovoj glavici je podigao Saborni hram, sa grobovima poznatih junaka oslobodilačkih ratova Novaka Ramova i Stojana Kovačevića, što se, kao cjelina, može smatrati spomenikom. Doduše, tako važni spomenici u dva veća grada, objektivno, bili su vizuelni izraz teritorijalnog širenja i jačanja Crne Gore kao države, način da knjaz pokaže svoj pobjednički duh. Uz to, ima indicija da je kralj Nikola Sabornu crkvu u Nikšiću odabrao kao sosptveno grobno mjesto. I crkva sa spomenikom na Knjaževcu kod Andrijevice, bila je izraz trijumfalizma posljednjeg vladara iz dinastije Petrović, mada i svojevrsni simbol Gospodareve zahvalnosti plemenu Vasojevići, za njegovu lojalnost cetinjskom Dvoru.

Petrovići zaboravili Balšiće i Crnojeviće

Dinastija Petrović, pak, nije ni imala priliku, niti bila u materijalnim mogućnostima, da podiže spomenike bilo kome. Jedino je Njegoš podigao kapelicu na Lovčenu svom stricu Petru Prvom, najvjerojatnije već tada i sa namjerom da to bude njegovo grobno mjesto. Petrovićima, po svemu sudeći, nije ni padalo na pamet da očuvaju uspomene na ranije dinastije, Vojislavljeviće, Balšiće, Crnojeviće i Šćepana Maloga. Prije bi se moglo reći da su nastojali, čak i aktima nasilja, da „zatrpuju“ memoriju na svoje prethodnike na prijestolju Duklje, Zete i Crne Gore. Po nekim svjedočenjima, čak je i Petar Prvi Petrović (Sveti Petar Cetinjski) naredio da se poruše zidine kućevladarske rezidencije Šćepana Malog u Brčelima u Crmnici. Bilo je, upućeni tvrde, i određenih akata devastacije spomeničke baštine u Ulcinju koja se odnosila na Balšiće. Knjaz Nikola je izgradio Orlov krš kao memorijal osnivaču dinastije Petrović – vladici Danilu.

U cetinjskim parkovima i dan-danas gotovo su jedini spomenici učiteljima i prijateljima nekih Petrovića, izvanjcima koji su zaslužni, ali su na ovaj način i favorizovani.

Apsurdno je, što je na Ivanovim koritima, praktično u privatnom aranžmanu, napravljen vrt spomen bisti svih Petrovića.

Od Crnojevića, samo Ivan Crnojević, osnivač Cetinja, ima spomenik u prijestonici. Ivan Crnojević je morao dugo da čeka i na svoje grobno mjesto, da bi se, konačno, nakon što su mu kosti čamile u podrumu, spokoj našao u crkvi na Ćipuru. Đurđe Crnojević, moglo bi se reći, crnogorski prosvjetitelj, još nema spomenika, ako tu funkciju nemaju sam naziv Centralne biblioteke na Cetinju i bista u predvorju ove zgrade.

Balšići su sami sebi podigli spomenik, dvor-tvrđavu u Ulcinju, iako cio kompleks nije samo njihov, ni iz njihovog vremena. Ali kako danas izgledaju Balšića dvori? Pretvoreni su u turističko-komercijalni kompleks, bez vidljivog obavještenja o tome ko su njegovi graditelji. Na Balšića dvorima danas dominira reklamni natpis Kalaja, koji suštinski, više asocira na vlasnika kafana, picerija i ćevabdžinica na spomeničkoj tvrđavi, nego na samu tvrđavu. Država Crna Gora, ova današnja, obnovljena, morala bi sa znatno više smisla i senzibiliteta očuvati uspomenu i dostojanstvo jedne od nekoliko naših dinastija. U konkretnom slučaju, Balšića dvori se ne mogu prepustiti lokalnoj vlasti i kulturi. Balšića dvori su prvorazredni nacionalno-državni spomenik Crne Gore, a ne lokalni, ulcinjski. Isto važi i za neke spomeničke komplekse u drugim opštinama.

Knjaz Nikola i njegov prethodnik knjaz Danilo su praktikovali da kao neku vrstu zadužbine podižu mostove. Knjaz Danilo je na području Rovaca, na rijeci Mrtvica, podigao most kao spomen na svoju majku. Most, u čast svog oca, podigao je u Rijeci Crnojevića. Most u Danilovgradu, preko Zete, takođe, sagrađen je kao dinastička zadužbina. Takav karakter, u neku ruku, ima i Carev most u Nikšiću, iako je građen novcem koji je dao ruski car Aleksandar Drugi Romanov. Ovi spomenici, kao i spomenik Lovćenska vila, podignut u slavu crnogorskih dobrovoljaca iz Amerike u Prvom svjetskom ratu, zatim, ograda od cijevi turskih pušaka oko Vlaške crkve, već su ušli u narodnu tradiciju. Oni se doživljavaju kao opštenarodno dobro i simbol sveopšteg poštovanja onih čija imena nose, ko ih je gradio i kome su posvećeni. Takav karakter poprimili su i neki spomenici iz novijeg perioda, iz narodnooslobodilačke borbe, kao, na primjer, spomenik u Dolima, u Pivi, posvećen žrtvama njemačkog terora u Drugom svjetskom ratu. Sličan je status i

spomenik u Velici, opština Plav, u znak sjećanja na žrtve njemačkog okupatora i albanskih balista u tom kraju, takođe, u Drugom svjetskom ratu. Spomenik oslobodiocima iz više ratova na brdu Jasikovac u Beranama, takođe, jedno je od onih memorijalnih obilježja koje ideološki i politički ne razdvaja ljude. Takav karakter možda ima i spomenik crnogorskom serdaru i divizijaru, ministru odbrane kraljevine Crne Gore, predsjedniku kraljevske vlade, komandantu Mojkovačke bitke 1916. godine Janku Vukotiću u Mojkovcu. Spomenik slavnom Vukotiću mogao se postaviti i na nekom drugom mjestu, iako je njegova pobjeda na Mojkovcu impresivna. Istoričari, a danas i političari, spore se oko svrhe same Mojkovačke bitke. Tako je, spomenik Janku Vukotiću upravo u Mojkovcu, indirektno simbol uzaludne pogibije Crnogoraca. Tim prije, jer je isti Vukotić, samo nekoliko dana nakon mojkovačke pobjede raspustio crnogorsku vojsku, čime je i formalno stvorena situacija u kojoj je Crna Gora kapitulirala pred Austrougarskom. I zbog svega toga, Vukotićev spomenik u Mojkovcu je u sjenci ove konkretne crnogorske istorijske kontroverze. Zanimljivo je to da se u Pljevljima, na samoj geografskoj periferiji Crne Gore, nalazi spomenik koji je uistinu opštecrnogorski. To je spomenik na Stražici, u slavu boraca u Pljevaljskoj bici 1941. godine.

Spomenik i kontra-spomenik

Primjeri opšteprihvaćenih, nespornih, memorijalno ujedinjujućih, spomenika u Crnoj Gori su mnogo rjeđi. Kako se za Crnu Goru često upotrebljava stereotipna floskula – da je to „zemlja čuda“, ni spomenička oblast nije izuzetak u tome. Imali zemlje, osim Crne Gore, u kojoj je podignut spomenik koji je suštinski izraz neprihvatanja države od strane jednog njenog

kraja, jednog plemena. Takav je spomenik na Orljevu, u Kućima, podignut, kako se navodi, žrtvama, stradalima u sukobu sa Crnogorcima. Riječ je o takozvanoj pohari Kuća u vrijeme knjaza Danila, o oružanoj intervenciji crnogorske vojske prema Kućima koji su pokazali otvorenu nelojalnost prema državi Crnoj Gori. Vjerovatno je u tim operacijama bilo i onoga što bi se danas moglo označiti kao „prekomjerna upotreba sile“, ali koja država nije koristila oružje za održavanje svog teritorijalnog integriteta. Kučki spomenik trajno bilježi nemirenje jednog plemena prema državi Crnoj Gori. Njihov spomenik je, u neku ruku, „kontra-spomenik“ podgoričkom memorijalnom obelisku Mirku Petroviću, čijoj su se obnovi suprotstavljali neki glasovi, upravo u ime Kuća.

Ponovno podizanje spomenika na istom mjestu gdje je spomenik bio do vandalskog rušenja 1918. godine, apsolutno nije sporno. I bilo je opravdano da se sa obnovom državnosti Crne Gore obnovi i spomenik koji su 1918. godine sa nevidenom strašću i mržnjom prema dotadašnjoj sopstvenoj državi porušili njeni grobari, pristalice prisajedinjenja Crne Gore Srbiji. Obnovljeni spomenik nije samo spomenik vojvodi Mirku Petroviću, nego i učesnicima oslobodilačkih bitaka u 19. vijeku, što ga na neki način „čuva“ od eventualnih pokušaja sknavljenja ili, u Crnoj Gori to nije nemoguće, njegovog ponovnog rušenja. Obnova nezavisnosti Crne Gore bila je prava prilika da se na istom mjestu, a uz to u strogom centru glavnog grada, podigne ambicioznije spomeničko zdanje – svim borcima za slobodu i čast Crne Gore, oslobodiocima, patriotama, iz svih oslobodilačkih ratova, pri čemu bi se možda i precizno naveli koji su to ratovi. Valjda bi to memorijalno jedinstvo svih oslobodilaca bilo kakva-takva garancija da na ovakav spomenik niko, nikada više, ne podigne rušilačku ruku.

Spomeničko ujedinjavanje mrtvih i živih

Spomeničko „ujedinjavanje“ ratnika i oslobodilaca Crne Gore iz raznih perioda njene istorije moglo bi se primijeniti i na Spomenik Partizanu-borcu na Gorici. Taj spomenik je sam po sebi reprezentativan svojom arhitekturom, i samim položajem, zbog činjenice da se nalazi u glavnom gradu države. Njegov memorijalni značaj je uvećan i zbog toga što je na samom šetalištu i u ambijentu koji počinje da se prepoznaje kao rekreativno-sportska zona. Zbog svega toga, gorički spomenik bi valjalo memorijalno „proširiti“, pretvoriti ga u neku vrstu memorijalnog centra borbe za slobodu Crne Gore. Osim što bi ostao prvenstveno spomenik Narodno-oslobodilačkoj borbi u Drugom svjetskom ratu, mogao bi da bude i mjesto počasti crnogorskim oslobodiocima iz drugih ratova. O tome bi, svakako, trebalo otvoriti kompetentnu debatu, i pokušati je osloboditi uobičajene politizacije. Ako bi se postigla saglasnost o takvoj „namjeni“ spomenika na Gorici, to bi podrazumijevalo njegovu arhitektonsku rekonstrukciju. Spomenik na Gorici mogao bi da dobije funkciju državno-protokolarnog odredišta koje bi posjećivali i strani zvaničnici prilikom posjete Crnoj Gori. Sa tek obnovljenom nezavisnošću Crna Gora možda ne bi trebalo da se odrekne takve potrebe. Naravno, Spomenik na Gorici, koji bi dobio i novo ime, treba da služi, prije svega, za čuvanje memorije na crnogorske oslobodilačke ratove u domaćoj javnosti, da „služi“ samim građanima Crne Gore.

Mogla bi se, u memorijalnom smislu, „prilagoditi“ još neka spomen-obilježja. Recimo, spomenik dobrovoljcu iz Bosne (Srebrenica) Ljubu Jevtiću u Njegoševom parku. Jevtić se Crnogorcima pridružio u Prvom svjetskom ratu, što je za svako

poštovanje. Ipak, uz sve uvažavanje, takvo mjesto je „prejako“ za pojedinca, tim prije, jer je bilo mnogo dobrovoljaca, u tom i drugim ratovima, domaćih i stranih. Zar ne bi na tom mjestu mogao biti podignut poseban spomenik, posvećen dobrovoljcima, ili dobrovoljcu uopšte a na drugi način memorijalno osmisliti grobno mjesto Ljuba Jevtića.

Memorijalno obilježavanje se može odnositi na ličnosti, događaje, simbole i mnogo drugog. Međutim, da bi se vodila smisljena politika o spomeničkoj kulturi, trebalo bi se stalno vraćati na pitanje smisla, održavanja i planova za podizanje istih. Da li su u Crnoj Gori podignuti spomenici crnogorskoj ženi, crnogorskoj majci (sestri, supruzi), crnogorskom ratniku, crnogorskom iseljeniku, istaknutom književniku, slikarima, vajarima, sportistima... Gradonačelnik Podgorice je najavio podizanje spomenika Kseniji Cicvarić, što je svakako pohvalno, iako je lako pretpostaviti da ta inicijativa neće naići na opšte razumijevanje.

Mogli bi se, recimo, na javnom mjestu, u Podgorici, spomenicima povezati periodi njenog trajanja, od Birziminijuma i Alate, Ribnice do Titograda i ponovo Podgorice.

Idealna lokacija za takav spomenik su Sastavci, gdje se Ribnica uliva u Moraču. Po svjedočenjima istoričara, upravo tu je nastalo prvo stalno naselje, preteča današnje Podgorice. Spomenik na tom mjestu, naravno, arhitektonskom monumentalnošu, mogao bi da bude svojevrsni *landmark* Podgorice, kao što mnoge evropske prijestonice imaju takve spomenike.

Mnogi poznati stranci, koji su, na ovaj ili onaj način, doprinijeli afirmaciji Crne Gore, na primjer botaničari, nemaju adekvatno memorijalno obilježje. Kad je riječ o botanici, Crna

Gora je zemlja sa više endemskih biljnih vrsta, pa bi se i ta činjenica mogla spomenički izraziti, recimo, specijalnim botaničkim vrtovima koji bi dobili naziv po imenima botaničara.

Neophodne su i druge „korekcije“ u vezi sa memorijalnom baštinom. U tom smislu, mogu se postaviti ili sasvim otvorena pitanja, ili, bar, inicirati promišljanje o nekim inicijativama koje se tiču konkretnih spomenika.

Vrlo je čudno, na primjer, ili za Crnu Goru i nije, to da Petar Prvi Petrović, Sveti Petar Cetinjski, nema spomenik u Boki Kotorskoj, gdje je bio na čelu zajedničke Vlade – Centralne komisije ili u Budvi, koju su Crnogorci pod njegovom komandom oslobodili u ratu sa Napoleonovom vojskom. I inače, Crnogorci su nekoliko puta pomagali Brajićima i Poborima. A na području današnje Budve, u manastiru Stanjevići, bila je rezidencija i Petra Prvog i Petra Drugog, dok Njegoš manastir nije prodao Austrougarima.

Kako, čime, kojim racionalnim razlozima i argumentima objasniti činjenicu da srpski kralj Petar Prvi Karađorđević ima spomenik u samoj Budvi i sadašnja vlast, uz to, namjerava da ga obnovi, iako nikada taj grad nije ni vidio. I srpska vojska je u Budvi zvanično ovjekovječena kao „oslobodilačka“, mada je, to je nepobitna činjenica, jedna njena manja jedinica, zajedno za stranim trupama ušla, bez borbe, u grad pri kraju Prvog svjetskog rata. Vlast je prije Drugog svjetskog rata postavila spomen-ploču u čast srpske vojske. Taj se memorijalni falsifikat održao punih sto godina, sve do danas. I po svemu sudeći, ostaće i dalje. Budvanski primjer, zapravo, pokazuje nešto što je tragična realnost u Crnoj Gori, i da su spomenici stvar političkog voluntarizma elita na vlasti, od čega zavisi i njihova trajna sudbina. Čak i kad su lažni.

Može li kralj Nikola preko Tare i u Ulcinj

Neobično je i to da nije adekvatnije memorijalno obilježen Njegošev boravak u Herceg Novom i u Boki Kotorskoj.

Petrovići, iako najzaslužniji za stvaranje moderne Crne Gore, Petar Prvi i Drugi, Knjaz Danilo, kralj Nikola, bar kad je riječ o spomenicima u njihovu slavu, izgleda kao da se tretiraju kao lokalni, samo cetinjski, vladaoци. Knjaz Danilo nema spomenika u samom Cetinju, a kralj Nikola samo u Podgorici i Nikšiću. Vojska kralja Nikole smjela je, mogla je, uspijevala je da sa Turcima bije bitke sve do Mostara, oslobodila je, osim Podgorice i Nikšića, i Ulcinj, i čitavu današnju Crnu Goru preko rijeke Tare. Ali mrtvi kralj „ne može“, „ne smije“ danas ni u Ulcinj, ni u Bijelo Polje, ni u Plav, Pljevlja, Rožaje, izgleda, ni u Mojkovac, Kolašin, u Berane. Niđe, ni u jednom od tih gradova, koje je oslobodio od Osmanlija, nema kraljevog spomenika. U svim „normalnim“ zemljama podrazumijeva se da oslobodioci u njima dobijaju spomenike. U Crnoj Gori kralju Nikoli je, izgleda, zabranjeno da „prelazi“ Taru ili da iz Ulcinja gleda Jadransko more, sa kojim se Crna Gora vjenčala baš zahvaljujući upravo njegovoj, crnogorskoj, vojsci.

U Pljevljima se raskomotio, odomaćio srpski kralj, „oslobodilac“ Petar Prvi Karađorđević, premda nema nikakve veze sa tim gradom. Pljevaljskim vlastima i onima odranije, recimo, nije palo na pamet da bar jednoj ulici daju ime Kamenogorskog bataljona, koji je zajedno sa Crnogorcima u Prvom balkanskom ratu učestvovao u borbenim operacijama za oslobođenje Pljevalja. Riječ je o selu Kamena Gora, danas u opštini Prijepolje, uz granicu sa Crnom Gorom, čiji su prvaci prije više od sto godina bili procrnogorski usmjereni. U takvom

raspoloženju Kamenogorski bataljon se pridružio vojsci kralja Nikole. Crnogorci i Kamenogorci su 1912. godine zajedno oslobodili Jabuku, takođe, u prijepoljskoj opštini. Crnogorski barjak je istaknut na kasarni na Jabuci, a tek potom je došla srpska vojska.

I apsurd će biti još veći ako u Ulcinju bude podignut spomenik Skenderbegu, a kralj Nikola i dalje bude bez obilježja u gradu koji je oslobodio 1877. godine. Postavlja se pitanje da li ulcinjska lokalna vlast, u namjeri da „useli“ Skenderbega, bez obzira na njegove porodične veze sa Crnojevićima, podiže njemu spomenik kao panalbanskom oslobodiocu, i sa kojim smislom. Da li je Skenderbeg u ovom slučaju oslobodilac od Osmanlija, od Turaka, ili on treba da služi za savremene političke ambicije, pa i, zašto ne reći, za podršku velikoalbanskim državnim idejama. Hoće li, sutra, Skenderbeg uzjahati konja i u Tuzima? U vezi sa ovim, otvara se pitanje da li, u ovom kontekstu, postoji „lokalni suverenitet“. Može li ulcinjska, ili bilo koja lokalna vlast, da sama odlučuje o tome kome će podići spomenik? Kao što budvanska vlast ne može da se apsolutno pita za spomen-ploču „oslobodiocima“ od prije sto godina, tako ni Ulcinj ne može sam da presuđuje o pomentom spomeniku. Skenderbeg jeste albanski nacionalni junak, ali spomenik njemu u čast postoji u Tirani, a i grad Kroja gdje je stolovao sam je po sebi spomenik. Spomenik Skenderbegu u Ulcinju ne bi bio na „teritoriji“ Ulcinja, nego na teritoriji Crne Gore. Dakle, ulcinjski Skenderbeg, samim tim što bi bio u Crnoj Gori, objektivno bio bi i crnogorski.

Možda ideja o spomeniku Skenderbegu u Ulcinju „kolaborira“ sa metalnim objektom u vidu crkve na Rumiji! Ako „oni“ mogu u Baru, mi ćemo u Ulcinju. Ako je tako, a ima logičke veze, i to uvjerava šta znači kad je država neefikasna, kada je njena vlast

nedosljedna, zapravo, neodlučna. Jer, po svemu sudeći, pomirila se sa metalnom „crkvom“ na Rumiji.

Ima zaboravljenih prvaka i junaka, pripadnika Albanaca i Bošnjaka-muslimana, koji su zajedno sa Crnogorcima radili na istim idejama i koji su zaslužili da se očuva uspomena na njihovo ime i doprinos. I još nešto u vezi sa ovim – treba preispitati praksu da se važne ličnosti i događaji „zatvaraju“, „zarobljavaju“ u lokalne okvire iz kojih potiču. Multietnička, multireligijska, multikulturalna Crna Gora morala bi, u tom smislu, da bude znatno tolerantnija.

Zašto, recimo, ne bi, u Tuzima, sad kad je proglašena opština, bio podignut spomenik Malisorskom ustanku 1911. godine, koji je bio direktno usklađen, organizovan i pomognut od strane prijestonog Cetinja, u njegovim planovima za konačno protjerivanje Osmanlija sa teritorije današnje Crne Gore.

Naša vlast nije adekvatno postupila ni u vezi sa namjerom da se podigne spomenik Puniši Račiću u opštini Andrijevića. Nema nikakvog spora o tome da se zabrani podizanje takvog spomenika, ne samo zbog terorističkog čina Račića u jugoslovenskom parlamentu, krajem druge decenije prošlog vijeka, već i zbog njegovih drugih djela. Zabranu spomenika Račiću tražila je i Hrvatska, zbog ubistva Stjepana Radića, čak je Crnoj Gori uputila demarš. Crnogorska vlast je tada, međutim, propustila priliku da od Hrvatske traži da se ukloni spomenik Miru Barišiću, teroristi koji je prije pola vijeka ubio jugoslovenskog ambasadora u Švedskoj, Crnogorca, Vladimira Rolovića.

Još koja riječ o „spomeničkim propustima“. Nedopustivo je da Vojislavljevići, Balšići i Crnojevići, svakako i Šćepan Mali, nemaju vidnije spomen-obilježje. Po njima su nazvane ulice, istina, samo u glavnom gradu Crne Gore. Posebna nepravda je

da Šćepan Mali nema spomenik, mada je Senat prijestonice Cetinje 2011. godine predložio podizanje spomenika, njemu i Petru Prvom upravo na Cetinju. Memorijalno obilježavanje zaslužuju i crnogorski guvernaduri. Pozitivan je primjer, u ovom smislu, podizanje spomenika crnogorskim komitama u Nikšiću.

Imalo bi, takođe, puni smisao da se određenim spomenikom obilježi i vojnička pobjeda Crnogoraca u bici za Skadar, u Prvom balkanskom ratu, bez obzira na to što je grad, voljom velikih sila, izgubljen. Crnogorski skadarski junaci i stradalnici i dan-danas izazivaju divljenje, a kad je riječ o borbama za Skadar bilo bi mudro odužiti se i Crnogorkama, onima što su, najviše baš u ovoj bici, preuzele na sebe intendantsku službu crnogorske vojske. Crnogorske majke, sestre i žene nosile su „presvlak“ i hljeb svojima, čak i onda kad su Crnogorci ratovali na Bregalnici, mnogo dalje od Crne Gore. Za pohvalu je, međutim, to što se Danilovgrad sjetio da podigne spomenik bezimеноm učitelju. Nije, dakle, za spomenike samo „neznani junak“.

Knjaz Danilo još bez spomenika

Dugo zapostavljeni Petrović, knjaz Danilo, napokon, počinje da se više uvažava, mada se i danas uz ime ovog državnički veoma uspješnog crnogorskog vladara prišiva politikantski, primitivni „nadimak“ – Zeko mali ili Zeko maniti. Ima, nažalost, i knjižnih naslova sa tom, u suštini, anticrnogorskom floskulom. Ime knjaza Danila, koji je izvojevao sjajnu vojničku pobjedu, u bici na Grahovu, 1858. godine, doduše, nosiće vojni aerodrom u Nikšiću.

Najlakše je, zaslužnim ličnostima se odužiti davanjem naziva ulicama, gradskim parkovima, trgovima. „Svoju“ ulicu ima i

crnogorski mučenik iz vremena nestajanja Crne Gore, prije sto godina, Petar Zvicer. Njemu u čast, njegovoj porodici koja je izgorela u kući, zapaljenoj od okupatorske ruke, ili mučenicima, pobijenim i njihovim mrtvima tijelima bezumno oskrnavljenim, na Rudom Polju kod Nikšića, takođe 1918. godine, Crna Gora se još nije odužila.

Memorijalna vrijednost spomenika, nema sumnje, najbolje dolazi do izražaja kad su oni na vidnom mjestu, prije svega, u naseljenim mjestima, i kad se uklapaju u život naroda. Zato je opravdana primjedba koju je u jednoj prilici izrekao historičar Šerbo Rastoder u vezi sa lokacijom spomenika Tuđemilskoj bici 1042. godine. Rastoder smatra da nije trebalo „sakrivati“ ovaj spomenik na planini Sutorman, već ga je trebalo podići u Baru.

Narodni heroj Ljubo Čupić, onaj poznati njegov osmjeh pred njegovo strijeljanje odnedavno je u bronzanoj statui na Trgu slobode u Nikšiću. Spomenik je postavljen na samom ulazu na trg, iz Njegoševe ulice, iz južnog pravca, od autobuske i željezničke stanice u gradu. Pitanje je da li je to pravo mjesto za Ljuba. Ta lokacija asocira da je Čupić neki gradski momak, poznat više po nečem drugom, a ne po svom junaštvu i prkosu u trenucima smrti. Da nije u iznošenom šinjelu, sa lancima oko nogu i ruku svezanijeh, neupućeni bi mogao pomisliti da je riječ o nekom boemu, neobičnom gradskom šetaču. Mnogo bi više pristajalo da je spomenik Ljubu Čupiću postavljen na kružnom toku, na jednom od tri travnjaka ispred Glavne pošte u Nikšiću. Tu se već odavno nalaze spomen biste narodnih heroja Save Kovačevića i Radoja Dakića. Čak i mali park kod Autobuske stanice, dakle, veoma prometno mjesto, adekvatnije je mjesto za Ljuba nego glavni gradski trg. Tim prije, jer se na njemu već nalazi jedan spomenik – kralju Nikoli.

Spomenici ne slave samo ljude događaje, već i čuvaju uspomene na tradiciju, neguju narodni duh, recimo, narodne legende. Ne bi li bilo primjereno, na primjer, da se na Žabljaku podigne spomenik Vojvodi Momčilu (i njegovom krilatom konju Jabučilu). Takvi spomenici mogu imati i svoju turističku vrijednost. Žabljaku bi pristajalo da u centru grada postavi možda baš Momčila na Jabučilu, bez obzira na to što ova legenda možda i nema istorijsku podlogu.

Jedan spomenik zaslužuje poseban kritički osvrt, onaj podignut pripadnicima JNA, sa područja Nikšića, poginulim u ratnom pohodu na Dubrovnik, s početka 90-tih godina prošlog vijeka. Spomenik je podignut tik uz ogradu gradskog groblja, u neposrednoj blizini Sabornog hrama, na samom obodu Trga vojvode Šaka Petrovića. Činjenica da je spomenik podignut spolja, naravno, ne slučajno, iza grobljanske ograde, daje mu karakter javnog spomenika, sa asocijacijama da se „država i društvo“ s pijetetom odužuju jurišnicima na Dubrovnik. Da je spomenik u samom groblju, pa makar i uz ogradu, ali samo unutra, imao bi drugačiji status i ne bi izazivao kontroverze, iako svi poginuli imaju svoja grobna mjesta, u svojim mjestima. Ovako, to spomen obilježje, u najmanju ruku, u neskladu je sa političkim odnosom, bar zvanične Crne Gore, prema dubrovačkoj avanturi njenih tadašnjih pripadnika Jugoslovenske narodne armije.

Nekoliko stranaca, u Podgorici, dobilo je „najbolja“ mjesta za sopstvene spomenike – Puškin u blizini zgrade parlamenta, na glavnom gradskom bulevaru, pjesnik Visocki na zelenoj površini uz Ruski most, na samoj obali Morače, a Crnogorac Grk, borac grčkog antiturskog rata iz prve polovine 19. vijeka Vaso Brajović na ulazu na most Blaža Jovanovića. Čast stihovima Puškina i Visockog i junaštvu Brajovića, ali njima su

date najprestižnije lokacije. Nijesu li ta mjesta za domaće ljude, možda i za neke u budućnosti? Štaviše, Vaso Brajović ima „bolje mjesto“ i od Josipa Broza Tita, čiji spomenik odnedavno stoji u blizini mosta Blaža Jovanovića.

I na kraju – spomenik Josipu Brozu Titu u Podgorici. Uz puno uvažavanje ličnosti i djela predsjednika bivše SFRJ, pa i njegov doprinos političkom i opšt društvenom napretku i razvoju Crne Gore i same Podgorice, inicijativa o postavljanju spomenika Titu u glavnom gradu Crne Gore, ipak, može se posmatrati i u kontekstu njene svrsishodnosti. Pored opštih razloga u prilog spomeniku Josipu Brozu Titu, naravno, Podgorica ima poseban razlog da obilježi uspomenu na njegovo vrijeme, na samu ličnost maršala i predsjednika. Nije samo u pitanju činjenica da je Podgorica od 1946. do 1990. godine nosila ime Titograd, već zbog toga što je grad u tom periodu, i bukvalno, dignut iz pepela. Stara Podgorica je bila tipična balkanska varoš, ali i kao takva porušena je u Drugom svjetskom ratu. Zato je morala biti radikalno obnovljena, odnosno, praktično, podignut je novi grad. I to zahvaljujući upravo Titovom političkom sistemu, njegovom vremenu, u najširem smislu.

Međutim, obnavljati sada spomenik Titu, nakon gotovo četiri decenije od njegove smrti, pitanje je da li je to doprinos pijetetu prema samoj njegovoj ličnosti. Tito, koji je napadan sa raznih strana, osporavan sa različitim ocjenama i tvrdnjama i motivima, može se slobodno reći, kako vrijeme odmiče od njegovog doba, sve je manje meta kritike i atakovanja. Ne samo zbog protoka vrermenta, već zato što se sve objektivnije vrednuju njegova ličnost i uloga. Tako da sam spomenik neće pojačati takva uvjerenja. Ali, s obzirom na našu političku (ne)kulturu, na činjenicu da se preko Titovog imena i dalje pregone neke političke tendencije, s lijeva i desna, realno je

pitanje – da li će Tito biti na miru, šta ako jednog dana nekome padne na pamet da ruši njegov spomenik. A to nije nešto što se ne bi moglo dogoditi. I zašto bi se nečijem politikantskom, populističko-primitivnom sladostrašću pružala prilika za eventualno takav vandalski postupak?

Tito, naravno s pravom, ima jednu od novih ulica u Podgorici.

Nakon ovih primjera i razmatranja, kao opšti zaključak se nameće potreba inoviranja „politike“ (ili, bolje rečeno, kulture) u podizanju spomenika. Jer, memorijalna kultura (ili, nekultura) je samo dio, dimenzija, opšte kulture (odnosno, nekulture). Obnovljena nezavisnost Crne Gore je osnovna, najšira, društvena platforma za promjene u tom pravcu, ali i strateška politička i civilizacijska stremljenja Crne Gore, u najširem smislu.